

таржималарига қўл урганининг сабабларини шоир кейинчалик шундай изоҳлаган эди: “Бердақ ижоди билан мен 1938-йилда Қорақалпоқга борганимда танишган эдим. Ўшанда ардоқли олим ва улкан каламқашлардан Асан оға билан Нажим оға менга Ажинияз ва Бердақ асарларини ёдаки ўқиб, “Бўзатов” кўшигини айтиб ҳайрон этдилар. Кейин мен шеърларнинг ёзма нусхалари билан танишдим. Мен Ажиниёздан ва Бердақдан таржима қилиб, матбуотда эълон қилганим ёдимда. Мени Бердақ ижодига етаклаб олиб борган йўл шундоқ” [9].

Маълум бўлаяптики, шоирнинг Бердақ асарларига қўл уриши тасодифий эмас. Бу ҳам шоирнинг Қорақалпоғистонга кўп бора ташрифи, шоир ва ёзувчилари билан мулоқотлари натижаси ўлароқ, адиб сўзлари билан айтсак: “йўлчилик ва қутлуғ сафар мевалари бўлиб дунёга келган” ижодий меҳнат мусулдидир. Таржималар муваффақиятли яқунланди. Бердақнинг “Солиқ”, “Бўлган эмас”, “Халқ учун”, “Денгиз балигин бермади”, “Айрилиқ” ва яна бир туркум шеърларининг таржималари фикримизни тасдиқлашига аминмиз. Шеърларнинг ифода шакли ҳам, мазмун-моҳияти ҳам, Бердақ услубига хос халқона талкин ҳам гўзал поэтик тилда берилгани, шубҳасиз, таржимоннинг катта ютуғидир. Булардан бошқада, шоирнинг “Омонгелди”, “Ерназар бий”, “Ахмоқ пошшо”, “Шажара” номли поэма ва дostonлари таржималари хусусида ҳам ишонч билан шу фикрни билдириш мумкин. Бу мавзу алоҳида тадқиқот объекти, ҳозир таржималар хусусида кенгрок тўхташ имкони йўқ. Миртемирнинг Бердақ меросини чуқур ўрганганлиги, шеърининг қалбдан ҳис қилиб иш қўрганлиги муаллифнинг Бердақ ижодига бағишланган

Адабиётлар

1. Шаханов М. Дўстлик кадри. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1987. 29-май.
2. Миртемир. Дўстлар даврасида. –Тошкент: 1980. 98-б.
3. Миртемир. Замондошлар хотирасида. –Тошкент: 1982. 24-б.
4. Миртемир. Қарақалпақ дэптери. (Қарақалпақ тилинде), –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1980. 22-34-б.
5. Нурмухамедов М. Теран томирлар. // “Шарк юлдузи”, 1983, № 3.
6. Миртемир. Дўстлар даврасида. –Тошкент: 1980, 99-б.
7. Мамбетов К. Ўзбек ҳам қарақалпақ адабий байланыслари. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1992. 95-б.
8. Миртемир. Замондошлар хотирасида. –Тошкент: 1982, 201-б.
9. Миртемир. Дўстлар даврасида. –Тошкент: 1980, 98-б.
10. Миртемир. Дўстлар даврасида. –Тошкент: 1980, 99-б.
11. Каримов Н. Устоз сабоқлари. / Миртемир. Дўстлар даврасида. –Тошкент: 1980, 156-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада атоқли шоир Миртемир ижодининг ўзбек ва қарақалпоқ адабий алоқаларини ривожлантиришдаги воситачилик роли, қарақалпоқ мавзусида битган шеърлари, поэмалари таҳлил қилинади, шунингдек, қарақалпоқ адабиётидан қилган таржималари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается посредническая роль Миртемира в развитии узбекско-каракалпакской литературной связи, анализируются стихотворения и поэмы посвященные каракалпакской теме, а также, речь идет о переводах поэта с каракалпакской литературы.

SUMMARY

The article deals with the mediating role of Mirtemur in the development of the Uzbek-Karakalpak literary connection, the author analyzes the verses and poems that are dedicated to the Karakalpak theme, and also deals with the poet's translations from Karakalpak literature.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANÍ «SHÁRYAR»: JIYNALÍWÍ, BASÍP SHÍGARÍLÍWÍ HÁM IZERTLENIWINÍN AYÍRÍM MÁSELELERI

Sh.K.Keñesbaeva – *I basqish tayanish doktorant*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: Mavzuning organilganlik darajasi: «Sharyar» dosntoni, janr xususiyatlari, tashki syujetli doston (O.Kojurov), ijtimoiyiy-mayshiy doston (K.Maksetov), ertak doston (I.Sagitov), ertak motivi, mifik motiv, motiblar mushtarakligi, mifik-ertak doston, eposning organilishi boyisha muammolar va vazifalar

Ключевые слова: степень изученности темы: дастан «Шарияр», жанровые особенности, внешне-сюжетный дастан (О.Кожуров) социально-бытовой дастан (К.Максетов), сказочный дастан (И.Сагитов), сказочный мотив, мифический мотив, мифический-сказочный эпос, проблемы и задачи по изучению данного эпоса.

Key words: the degree of the study of the problem the epos «Shariyar», genre peculiarities, an epos with external plot (O.Kojurov), social-realistic epos (K.Maksetov), a fairy-tale epos (I.Sagitov), a fairy tale motive, myth motive, myth-fairy tale epos, the problems and solutions of study of epos.

«Haqiqiy tariyxtı bilmey turıp, ózligińdi biliw múmkin emes» [1:29] degen Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Kárimovtıń pikirleri milliy miyraslardı izertlewde tuwrı jol kórsetiwshi baǵdar esaplanadı. Haqiqyatında da, hár qanday xalıq, millet basqa,

“Қардош халқның номи ўчмас шоири” мақоласидаги қуйидаги фикрлари яна бир бор тасдиқлайди: “Бердақ асарлари менинг учун қардош қарақалпоқ халқининг ўтган аср ҳаётини аниқ кўриш мумкин бўлган бир кўзгү бўлди. Шеър босирик туш янглиғ аянч, “хув” деб овлоққа чиқиб кетгулик даражада дахшатли дунё! Унинг ҳамма шеърлари оғир ҳаёт лавҳаларидир” [10].

Миртемирнинг таржимонлик фаолиятида машхур қарақалпоқ эпоси “Қирқ қиз” нинг ҳам муносиб ўрни бор. Шоир дostonни ўзбек тилига яхши ўғирди. Таржиманинг бадий савияси нафақат ўқувчиларни мамнун этди, таниқли адиблар ҳам унга юқори баҳо беришди. Адиб К.Яшин : “Қарақалпоқ эпоси” Қирқ қиз” таржималари ўзи бир улғвор олам” деб ёзган бўлса академик Н.Каримов: “Миртемир ўзининг оригинал шеърларигагина эмас , балки таржима асарларига ҳам учқур қаноат бағишлай олувчи шоир эди” [11], деган эътирофиди шоирнинг қарақалпоқ адабиётидан қилган таржималари, жумладан, Бердақ мероси, “Қирқ қиз” эпосининг ўзбек тилига таржималари ҳам назарда тутилгани табиий, албатта.

Миртемир қардош қарақалпоқ халқи ва адабиётига, шоир ва ёзувчиларига жўшқин меҳр , катта ҳурмат ва эътибор билан қараган , бу ўлкада мунтазам ижодий сафарларда бўлиб, қардошлиқ мавзусида ўнлаб асарлар битган, қолаверса, бу гўзал адабиёт намуналари билан халқини таништиришга ҳамиша иштёқманд сўз санъаткорларидан бири эди. Шоирнинг юқорида тилга олинган саъй ҳаракатлари, ижодий фаолияти икки халқ, икки адабиёт алоқаларини, дўстона муносабатларини мустаҳкамлашга хизмат қилганки, бу ҳаётбахш анъана буғунги авлод ижод ахлида ҳам давом этса, нур устига нур бўларди.

talitet birlikleri: úrp-ádet dástúrleri, milliy qádiriyatları, ruwxıy-estetikalıq sanasınıń sáwlesi bolǵan mádeniy miyrasları, sonıń ishinde bay awızeki kórkem dóretpeleri menen de ayırıqsha ajratıp kórsetip turadı. Mine, usınday ózligimizdi ańlatıp turatuǵın milliy ruwxıy miyraslarımızdıń biri - qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar» bolıp tabıladı. Sebebi, bul dástan ásirler dawamında ataqlı jırawlar repertuarınan orın alıp keldi. Xalqımızdıń biyba-ha miyrasına aylandı.

Usı kózqarastan biz bul maqalamızda qaraqalpaq xalqınıń belgili dástanlarınń biri «Sháryar» dástanınıń jıynalıwı, basıp shıǵarılıwı, izertleniwı mısasında onıń genezisi, janrlıq ózgeshelikleri haqqında bir-eki awır sóz etpekshimiz. Durıs, «Sháryar» dástanın jazıp alıwda hám onı baspadan shıǵarıwda ilimpazlarımız tárepinen kóp jumıslar islendi [9]. Biraq, dástan búgingi kúńge shekem kandidatlıq yamasa doktorlıq dissertaciya sıpatında arnawlı túrde izertlew obyektine aylanǵan joq. Degen menen, belgili alimlerden M.K.Nurmuxammedov, I.T.Saǵıtoǵı, Q.Maǵsetov, A.Karimovlar ham jas ilimpazlar G.Srashova bir qatar maqalalar jazıp, bul baǵdarda qunlı ilimiy pikirler [3] bildirgeni de hesh kimgе sır emes. Bul miynetler arnawlı izertlew jumısı bolmaǵanı menen, dastan mashqalaların bunnan bulay da izertlewde ilimiy-teoriyalıq tiykar bolıp xızmet etetuǵını sózsiz. Onıń ústine, búgingi kúni gárezsizligimizdiń sharaǵatı menen «Sháryar» sıyaqlı muqaddes miyraslarımızdı keń baǵdarda izertlew, olardıń ideyalıq mazmunlarına milliy gárezsizlik ideyaları kózqarasınan qayta qarap shıǵıp baha beriw - búgingi folkloristikamızdıń kún tártibindegi áhmiyetli mashqalalarınan bolıp otır. Sol ushın da haziǵı folkloristikamız iliminde «Sháryar» dástanınıń genezisine, janrlıq qásiyetlerine, tipologiyası hám poetikası máseleleri boyınsha arnawlı ilim izertlew jumısın júrgiziw maǵsetke muwapıq keledi.

Ulıwma aytqanda, «Sháryar» dástanınıń qalay jıynalǵanı, járiyalanıwı, onıń variantları, versiyalarınń bir-birine uqsaslıǵı hám ayırmashılıqları, kórkemlik ózgeshelikleri, dóreliw dáwir, obrazları, syujet penen kompozitsiyası, qosıq qurılısı haqqında aktual problemalıq máselelerin ashıp kórsetiw kún tartibindegi áhmiyetli mashqalalarınń biri.

Biz joqarıda «Sháryar» dástanınıń arnawlı túrde izertlenbey kelgenin qısqasha aytıp óttik. Lekin, dástanlardı izertlewshi alımlar onı basqa xalıqlarda analogı joq epos sıpatında ayırıqsha atap ótedi. Máselen, kórnekli folklorshı alım Q.Maǵsetov dástanlardı tiykarınan tórt topaǵa bóledi hám «Sháryar» dástanı menen «Shiyrin-Sheker» dástanıń sociallıq-turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar toparına jatqızadı [6:296-304]. Al, O.Kojurov «Sháryar» dástanınıń mazmunına arqaw bolǵan waqıyalar shıǵıs xalıqlarınıń turmısınan awısıp kelgen degen pikirdi bildiredi [4:27]. I.T.Saǵıtoǵıń pikiri haqıyqatlıqqa bir qansha jaqınlasadı. Ol «Sháryar», «Qanshayım», «Shiyrin-Sheker» dástanların erteklik karakterdegi dástanlar qatarına kiritkendi maqul koredi [11:38].

Degen menen, bul aytılǵan pikirler bizge jańa sheshim qabil etiwde óz paydasın tiygizedi dep oylaymız.

Joqarıda atı atalǵan ilimpazlarımızdın uzunday pikirlerine suyengen halda soz etilejaq mashqala tariyxına nazer awdaratugun bolsaq, «Sháryar» dástanı jırawlarımız tárepinen bir neshe jıllar dawamında júrlanıp kelingен hám xalıq arasına keńnen taralǵan. Dástanda sheberlik penen júrlawda xalqımızdıń atı ańızǵa aylanǵan Qulamet, Óteniyaz, Ábdireyim, Qıyas, Esemurat, Jumabay, Ajımurat sıyqlı jırawlarınan xızmetleri ayırıqsha. Sol ushın da «Sháryar» dástanınıń jıynalıwı hám qalayınsha izertlenip, ilimiy aylanısqa túskenligi haqqındaǵı másele biziń diqqat orayımızda turǵan eń bir aqmiyetli másele bolıp tabıladı. Taǵı bir aytıp ketetuǵın másele, «Sháryar» dástanın júrlawshılardıń hámmesi derlik ullı Nurabilla

jıraw mektebinen shıqqanlar. Qulamet, Nurabilla balası Esemurat, Óteniyaz, Erpolat penen Ábdirasuwlı Nurabilla eń birinshi shákirtleri bolıp tabıladı. Mine, solay etip, xalqımızdıń eń gózzal, sulıw dástanlarınń biri bolıp tabılatuǵın «Sháryar» dástanı atadan balaǵa kóship, biziń zamanımızǵa shekem kelip jetken. Sol ushın da «Sháryar» dástanınıń sońǵı variantlarınń tiykarı Nurabilla jırawdıń úlgesi bolıp tabıladı.

«Sháryar» dástanın xalıq arasınan jıynaw ekinshi dúnya júzlik urıstan burınǵı jılları qolǵa alındı. Dástan birinshi márte 1939-jılı Qaraqalpaqstanınıń Qońırat rayonınıń jetinshi awıl kenesinde Qulamet jırawdan jazıp alındı. Al, Qulamet jıraw belgili qaraqalpaq jırawı Nurabilla jırawdıń shákirti bolıp tabıladı. Ol «Sháryar» dástanın Nurabilla jırawdan úyrendi. Qulamet jıraw «Sháryar» dástanın eń sheber, túsinikli tolıq atqaratuǵın jıraw bolǵan.

Qaraqalpaq jırawlarınń kópshiligi eń kem degende altı-jeti dástandı yadınan biletuǵın bolǵan. Solardıń ishinde, har jırawdıń súyip aytatuǵın bir dástanı boladı. Bul dástan onıń repertuarınan ayırıqsha orın iyeleydi. Sol arqalı ataǵı shıǵadı. Bul tek jırawlarǵa ǵana emes, al qolına duwtar uslaǵan baqsılarǵa da tán. Bul nársе erteden kiyatırǵan dástúr bolıp tabıladı. Mine, «Sháryar» dástanı Qulamet jırawdıń eń súyip aytatuǵın dástanlarınń biri.

1939-jılı X.Tajimuratov hám K.Ábiybulloevlar Shımbay rayonınıń aymaǵında jasawshı Ábdireyim jırawdan «Sháryar» dástanınıń taǵı bir variantın jazıp aladı. Bul jazıp alıwlar qaraqalpaq folkloristikasına qosılǵan úlken úles boldı. 1958-jılı Óteniyaz jıraw variantı Q.Maǵsetov tárepinen jazıp alındı.

Ulıwma alǵanda, «Sháryar» dástanınıń altı variantı bar. Olardan házirshe Qulamet jıraw, Óteniyaz jıraw, Jumabay jıraw Bazarov variantları baspadan shıqtı [5]. (Qaraqalpaq folklori. XIII tom. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1984 «Sháryar». Qaraqalpaq xalıq dástanı, Jumabay jıraw Bazarov variantı. Qaraqalpaq folklori. 100 tomlıq. T.9-13.-T.: «Manaviyat» 2009, 225-297-betler). Sonnan Qulamet jıraw variantı shayır Sergey Severcevtıń awdarmasında «Skazanie o Sharyare» degen at penen 1971-jılı orıs tilinde Moskvada basılıp shıqtı. Sonday-aq, bul variant kórnekli ózbek shayırları Muxammed Áliy awdarmasında 1977-jılı Tashkent qalasında ózbek tilinde jarıq kórdi [12].

Joqarıda kórsetilgen «Sháryar» dástanınıń Qulamet, Óteniyaz, Esemurat, Qıyas, Ábdireyim hám Jumabay jıraw variantları ózleriniń mazmunı, kompozitsiyası, kórkemligi, jaǵınan bir-birine jaqın bolǵanı menen, atqarıwshılıq, dóretilshilik ózgesheligi boyınsha ádewir parqlarǵa iye. Mısalı, dástanǵa arqaw bolǵan waqıyalar birewinde qısqa, birewinde tolıq berilip otıradı. Sonday-aq, adam, jer atlarında biraz ayırmashılıqları bar. Dástanınıń Qulamet jıraw variantı:

Burınǵı ótken zamanda,
Ol zamannıń qádiminde,
Ay menen kúndi jarattı,
Ay menen kúnniń astında,
Adam atanı dóretti,
Kimi dinsiz kápir bolıp,
Kimi musulman ótti,
Kóp noǵaydın ishinde.
Darapsha xan ótti, -

dep qosıq penen baslansa, Óteniyaz jıraw variantı qara sóz benen baslanadı. Óteniyaz jırawda patshanıń atı Shahiydarap, al Qulamet jırawda Darapsha dep beriledi. Biziń oyımızsha, bul jerde Shahiydarap emes, al Shax Darap bolıwı kerek. Sebebi, Darapsha ismi «Darap shax» degendi anlatadı. Adam atlarındaǵı bunday ózgerisler basqa da dastanlarda ushırasadı. Mısalı «Qırıq qız» dástanındaǵı qızıl baslardıń sárkardası Nádirshax, geyde Nádirsha atı menen járiyalanıp júr. Bul biziń sóylew

tilimizge, aytıwǵa jeńillew bolıw ushın «shax» degendi «sha»ǵa aylandırıp sóylegennen basqa hesh nársе emes.

Mine, usılay «Sháryar» dástanınıń Qulamet jıraw hám Óteniyaz jıraw variantları baspadan shıqqannan keyin xalıq arasına keńnen tarap ketti hám qaraqalpaq fol'kloristikasınıń altın gáziynesi sıpatında ilimiy aylanısqa tústi.

Biz joqarıda «Sháryar» dástanınıń belgili altı variantınıń bar ekenin aytıq. Solardıń ishinde, birinshi márte 1939-jılı kórnekli shayır Ámet Shamuratov tárepinen jazıp alınǵan variantı xalıq arasında oǵada atı belgili bolǵan Qulamet jıraw variantı edi. Dástanınıń 52-betine shekemgi Ámet Shamuratovtıń óz qolı menen kóshirilgen, al onnan keyingisi arab háribinde basqa bir adamnıń qolı menen jazılǵan. Kim tayarlaǵanı da belgisiz. Sol belgisiz tayarlawshı Qulamet jırawdan jazıp alǵan qoljazbaǵa jónsiz ózgerisler kirgizgen. Usı jónsiz ózgerislerge dástan 1959-jılı baspaǵa tayarlaǵanda kewil bólinbegen. Sonıń saldarnan baspadan shıqqan dástandı tıp nusqa menen salıstırǵanda orınsız ózgeritiwler menen túsiirilip qaldırılǵan qatarlardı bayqaymız. «Sháryar» dástanın 1984-jılǵa baspaǵa tayarlawshılar Ámet Shamuratovtıń qoljazbasın qayta tikledi hám haqıyqıy Qulamet jıraw variantın xalqımızǵa usındı. (Qaraqalpaq fol'klorı, 20 tomlıq. XIII tom. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1984.)

Biz atap ótken «Sháryar» dástanınıń basqa tórt variantı da kólemi, kórnekligi emocional` kúshi jaǵınan bir-birinen qalıspaydı. Sebebi, onı jırlaǵan jırawlar Ájmurat, Esemurat, Jumabay, Qıyas jırawlar qaraqalpaq xalqına keńnen málim sóz sheberleri bolıp tabıladı. Al, sóz sheberleri úlken talant iyeleri bolıw menen birge tuwılǵan xalqınıń ótmishin, tariyxın, salt-dástúrin, awızeki xalıq poeziyasın oǵada jetik biletuǵın adamlar bolıp tabıladı.

Degen menen, joqarıda atap ótkenimizdey, gárezsizlik dáwirine shekemgi «Sháryar» dástanı haqqındaǵı izertlewler jekke-jarım arnawlı maqalalardan, yamasa epostıń anaw yaki minaw máselesine baylanıslı ayılǵan bir-birine qayshı ulıwmalıq pikirlewlerden asıp kete alǵan joq. Máselen, kórnekli folklorshı alım Q.Maǵsetov dástanlardı tiykarınan tórt toparǵa bóledi hám «Sháryar» dástanı menen «Shiyrin-Sheker» dástanın sociallıq-turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar toparına jatqaradı [6:76]. Al, ayırım ilimpazlarımızdıń pikirlerine qaraganda «Sháryar» dástanı geyde «tıp deregi shıǵıs xalıqlarınan awısıp kelgen dástan» [4:27]. O.Kojurov óz pikirin aytqan máhálde (1945-jıl), eger, dáw, peri, duwa, sıyqırlaw haqqında sóz qozǵala goysa, olar dinniń batpaǵına batqan Shıǵıs ellерinen (Iran, Túrkiya, Arab mámleketleriniń) «Sanalı Sovet xalqınıń arasına tarqalǵan merez shóp» degende, siyasatlastırıw illetleri hawijge minip turdı. Alım «sırttan kirgen dástanlar» degen termindi qollanǵanda, sózsiz sol ideologianıń tásirinen kelip shıǵıp otırıp aytqan. Sebebi, kommunistlik ideologiya húkim súrip turǵan sol dáwirde ol bunnan ózgeshe pikirdi ayta almadı da bolar edi. Al, professor Q.Maǵsetovtıń «Sháryar» dástanın «sotsiallıq-turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar» toparında bahalawı, álbette, tartıslı másele. Sebebi, bul toparǵa kirgizilgen «Sháryar», «Shiyrin-Sheker», «Qanshayım», «Muńlıq-Zarlıq» hám t.b. usanǵan dástanlardıń barlıǵında derlik sotsial'-turmısliq motivten góre miflik-erkeklik motivtiń basım kelip otıratuǵınlıǵı ayqın kózge taslanadı.

Bulardan basqa da «Sháryar» dástanın erkeklik-fantastikalıq eposlar qatarına kirgizetuǵın ilimiy boljawlar da bar. Bul pikir haqıyqatlıqqa bir náwıe jaqınlasadı. Atap aytqanda, I.T.Saǵıtov «Sháryar», «Qanshayım», «Shiyrin-Sheker» sıyaqlı dástanlardı erkeklik-fantastikalıq dástanlar qatarına jatqarǵan. Onıń pikirinshe, bul dástanlarǵa xarakterli nársе-olardıń mazmunınıń xalıq erterleri syujetlerine qurılǵanında, bul dástanlarda qıyaly-erkeklik

elementler kóbirek ushırasadı [11:39].

Uluma, dástan mashqalaları haqqında folkloristika-mızda búgingi kúnge shekem usınday qarama-qarsı pikirlerdiń ómir súrip keliwi hám házirgi kúnde bunday pikirlerdiń kem-kemnen hawij alıp baratırǵanlıǵı bizdi de hayran qaldıradı. Bunday qarama-qarsı pikirler tiykarınan, dástanınıń joqarıda atap ótilgen mına mashqalaları áti-rapında húkim súrip turǵanlıǵı búgingi kúnde qanıge dástan izertlewshiler túwe, qalıń xalıq massasına da bes eneden belgili bolıp qalǵanlıǵı hesh kimge sır emes:

1. Dástanınıń genezisi kelip shıǵıw deregi haqqında;

2. Dástanınıń janrlıq ózgesheligi haqqında;

3. Aqr-ayaǵında bunday shálkem-shális, subyektiv pikirlerdiń bir ushı qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar»dıń milliyliǵı hám originallıǵına shek keltiriwi múmkinligi haqqında.

Usı úsh máseleniń iri baslıları - birinshi hám úshinshi mashqala átirapında óz pikirlerdi talqı etetuǵın bolsaq, ayırım ilimpazlar «Sháryar» dástanınıń mazmunına arqaw bolǵan erteklik syujetler basqa xalıqlardan awısıp kelgen kóshpeli syujetler» degen pikirdi kózgir etip, qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar» qaraqalpaqlardıń Xorezm dáwirinde, Xorezm folklorlıq areal ortalıǵında XVIII-XIX ásirlerde payda bolǵan degen pikirdi tastıyıqlaǵısı keledi.

Ekinshiden, bunday ideyanı alǵa súriwshi ilimpazlar «Sháryar» dástanına usas syujetlerdiń túrk ertegi «Dil`rukesh»te de, basqa da osetin, qazaq erterlerinde bar ekenligine tiykarısqız tiykarlanıp, qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar»dıń tolısqa bir tutas epos formasında tek qaraqalpaq xalqında ǵana qalıplesken original hám milliy dóretpе ekenligine ózleri sezbege halda shek keltirip atırǵanlıǵın bildiredi.

Biz bunday pikirlerdiń bir tárepleme ayılǵan subyektiv pikirler ekenligine hesh gúman tuwdırmaymız. Bulay dewimizdiń sebebi, miflik sana - adam aqlı-huwshınıń eń ertedege forması bolǵanında, sol sananıń tuwındısı bolǵan miflik-erkeklik formadaǵı «Sháryar» dástanı da «qaraqalpaqlardıń eń eski zamanlardan kiyatırǵan miyrası» [2:103-105].

Ekinshiden, bul pikir qaraqalpaq folkloristikasında N.Dáwqaraev, M.Nurmaxammedov, I.Saǵıtov, Q.Maǵsetov, Á.Alımov sıyaqlı epostanıwshılardıń pidákerli ilimiy miynetleriniń araqasında álle qashshan-aq turǵalasıp, ilimiy aksiomaǵa aylanǵan.

Úshinshiden, bir xalıq dóretpesine usas syujetlerdiń ekinshi bir xalıq dóretpelerinde bolıwı-sol xalıqlardıń tariyxıy-genetikalıq, tariyxıy-mádeniy baylanıslarınan dárek beretuǵın qubılıs. «Sonlıqtan, túrk ertegi «Dilrukesh»ti, sonday-aq, osetin, qazaq erterlerini qaraqalpaq dástanınıń mazmunınan alınǵan, yamasa qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar»dı sol erterlerden (yamasa qaraqalpaq xalıq eposı «Sháryar»dı Xorezm folklorlıq arealındaǵı kitabıy-qıssa variantlardan - Sh.K.) kelip shıqqan dep aytıw qıyın. Degen menen, olardıń genetikalıq baylanısların hesh qashan biykarlap bolmaydı [7:82].

Tórtinshiden, bunday syujetlik jaqınlıqlar hám obrazlar tipologiyası olardıń óz aldına milliy dóretpе ekenligine nuqsan keltirmeydi, kerisinshe bul fakt «Oraylıq Aziya xalıqlarınıń bir qatar shıǵarmalarınń dáreǵiniń bir ekenligin aytıwǵa tiykar bola aladı» [8:87].

Besinshiden, «Dástan Xorezmdegi qıssaxanlar repertuarları arqalı qaraqalpaq jırawları repertuarına ótip, awızeki ráwishte massalıq xarakter iyelegen hám bir qatar qayta islewler barısında ayırım ózgerislerdi bastan keshirgen» [10:44] dep tastıyıqlawlar pútkilley qáte hám bul folkloristikani, sonıń ishinde epostı túsinetuǵın adamnıń gápi emes. Nege degende, qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar»dıń genezisine, evolyutsiyasına bul tezisti zorlap endiriwdiń zárurlıǵı joq. Sebebi, joqarıdaǵı ayırım alımlardıń atap ótkenindey, «dástan XVIII ásirde

Xorezmde jazba nusqada payda bolmastań kóp burın-aq qaraqalpaq dástanshıları tárepinen awızeki tárizde payda bolǵan» [10:44-45].

Haqıyqatında da, dástan XVIII ásirdeń kóp burın-aq (erte dáwirlerden baslap-aq qaraqalpaqlardıń úlken bir toparı (Edil-Jayıq, Túrktan, Sırdárya toparı) Xorezmge alıp kirgen awızeki úlken epos formasınan kontiminatsiyaǵa ushırıp, usı negizde dástannan dástan dórew qubılısı tiykarında kishigirim kitabıy qıssa variantlarınń kelip shıǵıwına tiykar tayarlap bergen. Awızeki dástanlardıń usılayınsha xatqa túsiriliwı yamasa kitabıy qıssa variantlarǵa aylanıwı túrkiy xalıqlar fol'klorında áyyemnen berli ómir súrip kiyatırǵan milliy epikalıq qubılıs. Mısalı, Orta ásirlerdegi (IX-X ásirlerdegi) Sır boyı túrkiy xalıqları arasında, anıǵıraǵı qıpshaq-pecheneg birlespesi awqamındaǵı túrkiy xalıqlar arasında Qorqıt atanıń awızeki dórep, awızeki jır etilgen Qorqıt ata jırları soń XV ásirde oǵuz túrkiy qawimleri arasında «Qorqıt ata kitabı» formasında xatqa túsirilgenligi epostanıwshılardıń hámmesine ayan haqıyqatlıq. Onıń ústine, qıssaxanlıq tek Xorezm mádeniyatına ǵana tán qubılıs bolıp qoymastań, kópshilik túrkiy xalıqlarǵa, sonıń ishinde qaraqalpaqlarǵa da tán bolǵan áyyemnen kiyatırǵan dóretiwshilik kórkem sóz hám saz óneriniń bir túri esaplanadı. Kóp ǵana jıraw hám informatorlardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda qaraqalpaqlardıń ózlerinde de «Sháryar» dástannıń jazba nusqaları bolǵan. Bunday kitabıy nusqalar kópshilik túrkiy xalıqlarǵa, sonıń ishinde qaraqalpaqlarǵa Qazan, Ufa, Ombı baspalarınan basılıp shıqqan kitaplar halında tarǵan degen de pikirler bar (Vestnik AN KazSSR, Almata, 1959, №6, 30-35-betler).

Eń baslısı, qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar», dástannıń Xorezm qıssa qoljazba variantlarındaıy XIX ásirlerdiń aqırında payda bolıp, ilimiy jámiyetshilikke tek XX ásirdiń 80-jıllarında, onda da ayırım jeke bir ilimpazdıń úy arxivleri arqalı belgili bolǵan emes. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar» bunnan eki jüz - úsh jüz jıl burın-aq, arıraq ketsek, áyyemgi ruwlıq-qawimlik dáwirlerden baslap-aq xalıq arasında keńnen taralǵan, usı dáwirler ishinde xalıq jırawları tárepinen úziliske túspey shınjırma-shınjır tinbay dástúriy jırlanıp kiyatırǵan, búgingi kúni de jas jırawlarımızdıń súyikli repertuarlarına aylanǵan xalıqımızdıń biybaha hasıl miyrası bolıp tabıladı. Bul pikirdiń durılısın «Sháryar» dástannıń qaraqalpaqlar arasında Nurabılla, Óteniyaz, Qulamet, Esemurat, Qıyas, Ábdireyim, Jumabay jıraw variantları sıyaqlı onlaǵan variantnıń búgingi kúńge shekem ómir súrip keliwiniń ózi-aq dálilleydi. Endi sol jırawlardıń biri Óteniyaz jıraw mısasında jırawlar genealogiyasına itibar beretuǵın bolsaq, Óteniyaz jırawdıń jırawshılıq mektebiniń saǵası Óteniyaz - Bekimbet-Erpolat-Saypulla-Dúysenbay-Aytuwar-Sıban-Túmenbay-Shanqut formasında XVIII ásirdegi Jiyen-jıraw mektebine barıp ushlasatuǵın, al Jiyen-jıraw mektebi bolsa Múyten (XVII), Dospanbet (XVI) Asan qayǵı (XV), Soppashı Sıpıra-jıraw (XIV) formasında IX-X ásirlerdegi Qorqıt ata mektebine barıp ulasatuǵınlıǵın fol'klorımız hám ádebiyat tariyxınan jaqsı bilemiz. Bul demek, qaraqalpaq

xalıq dástanı «Sháryar»dıń qaraqalpaq milliy fol'klorlıq areal aymaǵında payda bolıwınıń saǵaları júdá erte dáwirlerge barıp taqalatıǵınlıǵı tábiyigiy hám ǵuman tuwdırıwıń hesh zárúrligi joq degen sóz. Onıń ústine, shınjırma-shınjır kiyatırǵan bul jırawshılıq mektebi hám óneri házirgi kúnde de tek qaraqalpaq xalıq arasında da saqlanıp qaldı hám janlı-tábiyigiy halında nızamlı dawam etip kiyatır. Sol ushın da qaraqalpaq dástannıwınıń úlken mamanı, kórneklı fol'klorist Q.Maqsetov ótken ásirdiń 60-jıllarında dástanlar poetikasına arnalǵan fundamental miynetinde usı jırawshılıq mektep hám dástúrdiń tariyxıy daǵlıq jolına ayırıqsha itibar berip: «Sonıń menen Buxaradaǵı qaraqalpaq jırawları ózbek dástanshılıǵına ádewir tásir etken bolıw kerek» (Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınń poetikası. - Tashkent: «Fan», 1965, 55-bet) degen pikirdi mártlershe ortaǵa taslaǵan edi.

Máselege usı kózqarastan jantasatuǵın bolsaq, erte dáwirlerde dórep, sońǵı eki-úsh ásir dawamında miflik-erteklik formadaǵı úlken epos dárejesine ósip-ótken qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar» XVIII ásirlerge kelip Xorezm, Góne Úrgenish átirapına mákan basqan ózbek xalıq hám onıń menen birge burınnan otırqıshı ómir súrip kiyatırǵan qaraqalpaq xalıqınıń úlken bir toparı -tómengi qaraqalpaqlar arasında da dástannan dástan dórew kontiminaciya qubılısı tiykarında dástannıń jańa jazba kitabıy qıssa forması hám variantlarınń kelip shıǵıwına málim dárejede ideyalıq-estetikalıq túrtki xızmetin atqardı dep juwmaq jasasaq, asıra siltegen bolmaydı hám bul ilimiy hújdan tiykarında xalıq múlkin qalıw bahalaw ólshemine de qayshı kelmeydi. Al, usı maqala tekstinde ekinshi mashqala dep keltirilgen «Sháryar» dástannıń janrlıq, formalıq ózgesheliklerin hár qıylı bahalawdaǵı alaǵatlıqlar haqqında aytatuǵın bolsaq, «Sháryar» dástannıń turmısqa baylanıslı ayırım kórinisler (baǵ egiw, jılqımanlıq hám t.b.) barshılıq. Biraq, olar qıyalıy ertereklik syujetler miflik motivlerdiń tasasında kórinbey qaladı. Dástannıń poetikalıq qurılısında usı eki motiv basqa janr jaratıwshı belgilerge qaraǵanda basım keliwi hám ekewi teń qatar qollanıwına baylanıslı biz «Sháryar» dástannıń miflik-erteklik dástanlar qatarına jatqarǵandı maqul kórdik. Sebebi, epos qaharmanları óz maqsetlerine jetiw jolında tek mif-ápsana, ańız ájayıp ertereklerde ǵana ushırasatuǵın, adamnıń aqlına uǵras kelmeytuǵın waqıyalarǵı basınan keshiredi hám dástan qurılısı usı mazmúnǵa say miflik-erteklik formanı da tańlaǵan.

Ulıwma, «Sháryar» dástannıń ózine tán ózgesheliklerin esapqa ala otırıp onıń miflik-erteklik xarakterdegi dástan ekenligin dálillew tek «Sháryar» dástannıń janrlıq ózgesheligin anıqlawǵa qosılǵan úles bolıp qoymastań, epostanıw ilimine qosılǵan úlken jańalıq ta bolıp tabıladı. Bul jaǵday, óz gezeginde, eposlardıń janrlıq, formalıq klassifikaciyasın qayta qarap shıǵıw zárúrligin tuwdıratuǵın da sózsiz. Solay eken, bul mashqala boyınsha belgili bir toqtam jasap, juwmaq pikirge keliw-óz aldına izertlewdi talap etetuǵın házirgi qaraqalpaq folklortanıwınıń áhmiyetli máseleleriniń biri bolıp tabıladı.

Ádebiyattar

1. Karimov İ.A. Tariyxıy xotirasız kelajak yo'q. -Toshkent: «Sharq», 1998.
2. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988.
3. Karimov A. «Sháryar» dástanı hám onıń tuwısqan xalıqlar folklorı menen baylanısı. // «Ámiwdárya», №4-5, 1992; Maqsetov Q. «Sháryar» dástannıń tili haqqında. // Vestnik Karakalpakskogo Filiala AN Uz SSR, 1960, №2; Nurmuxammedov M.K. Skazki A.S.Pushkina i folklor narodov Sredney Azii. -Tashkent: «Fan», 1983; Saǵitov İ.T. «Sháryar» dástanı haqqında. / Sovet Karakalpakstanı. 5-noyabr` 1959, №213; Srashova G. «Sháryar» dástannıń variantları haqqında. // Qaraqalpaqstan muǵallimi, 2000, №3-4; Srashova G. Ertekteń dástanǵa shekem. // Qaraqalpaqstan muǵallimi, 2001, № 1-2.
4. Kojurov O. Shıǵarmaları. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988.
5. Qaraqalpaq folklorı. 20 tomlıq XIII t. / Shariyar Qaraqalpaq xalıq dástanı. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1984; Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. T.9-13. -T.: «Manaviyat», 2009.
6. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalıqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. -Nókis: «Bilim», 1996.
7. Maqsetov Q. Dástanlar. Jırawlar. Baqsılar. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1992.
8. Nurmuxamedov M.K. A.S.Pushkinniń erterekleri hám Orta Aziya xalıqlarınıń folklorı. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1987.

9. Paxratdinov A. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar». Alǵı sóz. / Sháryar. Qaraqalpaq xalıq dástanı (Qulamet jıraw variantı). - Nókis: QQMB, 1959.; I.Yusupov. «Sháryar»dıń russha awdarmasına alǵı sóz. (V krayu starinnıx skazaniy). / «Skazanie o «Sharyar» v perelejenii S.Severtsova, Moskva, 1971.; Sharyar. Óteniyaz jıraw variantı (jazıp alǵan Q.Maqsatov) hám Qulamet jıraw variantı (jazıp alǵan Á.Shamuratov). Tekstlerdi baspaǵa tayarlap, alǵı sózler menen jırawlar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı jazǵan hám sózlik dúzgen Q.Maqsatov. Qaraqalpaq folklorı. 20 tomlıq, XIII tom. «Sháryar». Qaraqalpaq xalıq dástanı. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1984.

10. Pashshieva G.M. Xalıq dostonlari qiyosiy uranish usullari. Uslubiy qollanma. -Nókis: 2015.

11. Saǵıtoı I.T. Qaraqalpaq xalıqınıń qaharmanlıq eposı. -Nókis: 1986.

12. Shaxriyov. Qaraqalpaq xalıq dostonı. Qaraqalpaqshalıǵan Muxamad Ali. Alǵı sózin jazǵan I.Yusupov. -Toshkent: «G.Gulom», 1977.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада бoшқа халқларда бo'лмaгaн қарақалпақ халқиниң миллий дoстoни «Шарияр» дoстoниниң урaнилiш дaрaжaси ҳaқидa фикр бидирлiгaн. Доктaрaнт қарақалпақ фoл'клоридa ушбу мaсaлa бo'йичa айтилгaн фикрлaри кийoслaгaн ҳoлдa дoстoнниң jаnриy xусуcиyаtlаrи бo'йичa ijтoмoй-мaишй дoстoн eмaслиғиnи дaлillаb, уни мифик-epтaк шaклidағи асар, дeгaн xулoсaгa кeлгaн.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются стeпeн изучeннoсти кaрaкaлпaкcкoгo нaрoднoгo эпoсa «Шарияр», кoтoрoмy нeт aнaлoгa у дpyгих нaрoдoв. Aвтoр cтaтьи cпocтaвляeт мнeния пo дaннoмy вoпpocу в кaрaкaлпaкcкoй фoльклoриcтикe и пpиxoдит к зaключeнию, чтo дaнный эпoс нe являeтcя cциaльнo-бытoвым эпoсoм, a пpeдcтaвляeт cбoй мифoлoгичecкoe-cкaзoчнoe пpoизвeдeниe т.е. пo жaнpoвым пpизнaкaм являeтcя cкaзoчнoм-мифичecким эпoсoм.

SUMMARY

The article deals with the genre peculiarities of the Karakalpak folklore epos «Shariyar», the other peoples don't have the analogy to it. The author of the article compares different points of view on this issue in Karakalpak folklore and comes to the conclusion that this epos is neither social-realistic, nor a work with an external plot, but it is a mythologic-fairy tale epos.

ШЕЪРИЯТДА ТАСВИР ВА ТАСАВВУР УЙЎУНЛИГИ

С.Матякулов – филология фанлари номзоди, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: индивидуаллик, бадий ифода, образлилик, бадий тафаккур, фалсафий талкин.

Ключевые слова: индивидуальность, художественная интерпретация, образность, художественная идея, философское толкование.

Key words: individuality, literary interpretation, literary idea, imagery, philosophic interpretation.

Шеърият кўнгили ва руҳ орасидаги илохий алоқани кайта тиклайди. Кечинма ва туйғунинг ижтимоий-фалсафий моҳияти таҳлил жараёнида муайян моҳият касб этади. Сўзнинг ички моҳиятини эса талқинга мойиллик белгилайди. Назмининг таянч нуқтасини муҳофаза таъминласа, унинг мағзини моноглашган онгнинг диалогик кўриниши тайин этиб, унда англаган ҳақиқатнинг англамаган моҳияти устувордек кўринади.

Адабиётшунос олим Д.Қуроноф таъбири билан айтганда «Шеър насрий асардан кўра кучлироқ эстетик таъсир этиб, ўзига хос завқ бера олиши билан ажралиб туради. Албатта, шеърнинг бу сифати унда ҳис-туйғунинг мос ритм, мусикий оҳангда ифодаланиши билан ҳам боғлиқ. Бироқ, шеърнинг таъсир кучи биргина оҳангдорлик билан таъминланмайди. Шеър ҳис-туйғу ифодаси экан, унинг таъсири кўп жихатдан шу образ асосида амалга ошиб, образда шоир ўз ҳис-туйғуларини тавсифлаб ёки худди мусаввирдай тасвирлаб ифодалаши мумкин» [5:173].

Лирикада тушунча моҳияти ҳамиша мавҳумликдан озикланади. Ушбу мураккаблик даражасини айнан туйғу ва онг ўртасида алоқа узвийлиги тайин этади. Унда ижодкор томонидан эстетик объектга юклатилган ғоянинг кўпқирралилиги етакчи мавқе касб этади. Энг муҳими, бадий муносабат теранлиги онг миқёслари ўзига ҳослигини таъминлайди. Тасвир ҳамда тасаввур таҳлили эса ҳаётий қамров ва бадий идрок орасидаги рақобат майдонини шакллантиради.

Саҳобалар деди: – Қанийди зуғум,

Қандай ғам бағрингиз тигламоқдадир?

Расул жавоб қилди: – Бир осий шу зум,

Қабрида қон қакшаб йиғламоқдадир [3:208].

А.Ориповнинг «Ҳикмат садолари» туркумига кирган адабий талқинда ўзаро мулоқот диний-маърифий моҳиятни гавдалантиради. Саҳобаларнинг саволига Расули алайҳиссалом жавоби муаммога ойдинлик киритади. Пайғамбаримизнинг оддий банд ҳолатидан ғуссага чўмиши ҳаётий асосларга эга. Қабр бошида у инсоннинг бир кун тупроққа айланишини ёдга олади. Гарчанд, қаҳрамон мазкур ҳақиқатдан хабардор бўлса-да, титроққа тушади. Бу титроқ бани башар

қисматидан безовта кўнгили титроқларини ифодалаётир. «Қабрида қон қакшаб йиғлаётган» осий банданинг тақдири Парвардигор элчисини ғамга ботиради. Шеърда оний лаҳзадаги руҳий ҳолат тасвирланади. Муаллиф тасвир ва таҳлил тезкор ўрин алмашинувларини эстетик талқин марказига чиқаради ҳамда нозик ижтимоий-фалсафий умумлашма яратади.

«Абдулла Орипов поэтик типларни шоирона тавсифлар воситасида гавдалантиради. Типларнинг хarakterли белгиларини улар намоён бўладиган ҳаётий ситуацияларда очади. Лекин бу ситуацияларни ниҳоятда ихчам тасвирлайди. Бундай типлар яратишга бўлган интилиш Абдулла Орипов шеъриятидаги кудратли дидактик йўналишдан туғилади, пайдо бўлади. Шеърлар ёркин маънавий хулосалар билан якунланади. Шоир очикдан-очик тарбия билан шуғулланади. Шеърият тарбия билан ҳам жиддий ва қатъий шуғулланиши керак, деб ишонади» [4:27] - дея мулоҳаза юритади, адабиётшунос олим И.Ғафуров.

Шоир лирикасининг ўзига ҳослиги ҳамиша инсон феномени психологик қирраларини тадқиқ қилишга мойиллик билан ўлчанади. Бу ўлчам талқин теранлашуви – поэтик тип шаклланишига замин ҳозирлайди. Кутилмаган ва ғоятда фавқуллодда фалсафий мушоҳадалар янгидан-янги мантикий фикрларни юзага чиқаради. Характер бадий тадрижини ҳам маънавий, ҳам маърифий жихатдан ўзгартиришга интилиш шоир бадий изланишлари мағзини белгилайди. Унда шоир образи ва лирик қаҳрамон тимсоли ўзаро қоришиб кетади. Мукамал онг, тушунча ҳамда психикани тасвир йўсинига сингдириш, бадий характер ҳаётий-мантикий асосларини кучайтириш, моҳият ифода хусусиятларини топишга уриниш шоир шеърияти йўналишини белгилаб беради.

Дедилар: – У эди нодири даврон,

Тафаккур қасрига бўлган зина.

Дедилар: – Бир келди бундайин инсон

Кетди унинг билан тенгсиз ҳазина [3:208].

Шеъринг лавҳада диалоглашган онг тамомила ўзгача йўсинда намойиш этилади. «Дедилар» ибораси ёрдамида шоир нутқ муаллифини яширади. Шеърнинг давомидаги «Накадар шафқатсиз ҳақиқат» мисралари моҳиятан «ҳазинанинг жойи чиндан ер ости» эканли-